

تاریخچه سرشماری نفوس در ایران

سید اکبر بدیع‌زادگان*

سابقه تاریخی

در آمار ریشه در تاریخ زبان و فرهنگ کهن ایران دارد و قدمت آن به زمان هخامنشیان می‌رسد و تا اواسط دوره اشکانیان واژه هامار یا آمار به معنی شمار و واژه شاه‌آمار به معنی سرشماری به کار می‌رفته است. به گواه سنگ نوشته‌ها و آثار مورخان شرق شناس، در زمان داریوش، به منظور جمع‌آوری آمار، تشکیلات منظمی وجود داشته است و با استفاده از اطلاعات جمع‌آوری شده، دفاتر مالیاتی و نظامی تدوین می‌یافته و بودجه مملکتی بر اساس آن تنظیم می‌شده است. در زمان کوروش نیز، آمارگیری در مقیاس وسیع و در تمام پهنه ممالک تابعه حکومت مرکزی ایران، انجام می‌شده است و اخذ هرگونه تصمیم درباره ولایات می‌بایستی مبتنی بر شناسائیهای محلی و اطلاع دقیق بر کثرت و یا قلت جمعیت و قدرت و تواناییهای مالی آن ولایات باشد.

واژه آمار ریشه در تاریخ زبان و فرهنگ کهن ایران دارد و قدمت آن به زمان هخامنشیان می‌رسد و تا اواسط دوره اشکانیان واژه هامار یا آمار به معنی شمار و واژه شاه‌آمار به معنی سرشماری به کار می‌رفته است. به گواه سنگ نوشته‌ها و آثار مورخان شرق شناس، در زمان داریوش، به منظور جمع‌آوری آمار، تشکیلات منظمی وجود داشته است و با استفاده از اطلاعات جمع‌آوری شده، دفاتر مالیاتی و نظامی تدوین می‌یافته و بودجه مملکتی بر اساس آن تنظیم می‌شده است. در زمان کوروش نیز، آمارگیری در مقیاس وسیع و در تمام پهنه ممالک تابعه حکومت مرکزی ایران، انجام می‌شده است و اخذ هرگونه تصمیم درباره ولایات می‌بایستی مبتنی بر شناسائیهای محلی و اطلاع دقیق بر کثرت و یا قلت جمعیت و قدرت و تواناییهای مالی آن ولایات باشد.

اولین قانون اجرای سرشماری در ایران

ساسانیان توجه بیشتری به آمار داشتند و امور مالی، کشاورزی، صنعتی و بازرگانی خود را بر اساس آمارها و اطلاعاتی که مأموران سرشماری جمع‌آوری می‌کردند، به انجام می‌رساندند، به گونه‌ای که در زمان خسرو انوشیروان، برای اخذ مالیات سرانه، ضمن انجام سرشماری نفوس، سن افراد و میزان ثروت آنها تعیین می‌شد و حتی میزان محصول درختانی مثل نخل، زیتون و تاک تعیین می‌گردید و بر اساس آن برای افرادی که سن آنها بین ۲۰ تا ۵۰ سال بود، مطابق ثروت و مکتبی که داشتند، مالیات تعیین و آگهی می‌گردید. با این حال مورخان جمعیت ایران را در آزمینه گذشته، هر یک بر اساس شواهد و مدارک مخصوص، با ارقام متفاوتی بیان کرده‌اند و با توجه به وسعت ایران باستان و تغییراتی که در اثر حوادث سیاسی و جنگها در مرزهای کشور به وجود می‌آمده است، در این آثار و نوشته‌ها کمتر برآوردی در مورد جمعیت سراسر کشور وجود دارد و اکثراً به ذکر جمعیت شهرهای معروف و مشهور اکتفا شده است.

در اواخر قرن سیزدهم شمسی، در کابینه وثوق‌الدوله، تصویب نامه‌ای مشتمل بر ۴۱ ماده برای ثبت احوال، در سنبله (شهریور) ۱۲۹۵ از تصویب هیئت وزیران گذشت و بر اساس آن ثبت احوال تهران در قوس (آذر) ۱۲۹۷ در وزارت داخله (کشور) تاسیس گردید و برای اولین بار، آیین نامه وظایف اداره آمار و مسئول آن به تصویب هیئت وزیران رسید و از اول فروردین ماه ۱۳۰۴ به مرحله اجرا گذاشته شد. این تصویب‌نامه با تغییراتی که در آن داده شد در ۱۳۰۷ به تصویب مجلس شورای ملی رسید لیکن به وسعتی که مورد نظر قانونگذار بود به مورد اجرا در نیامد و اداره کل آمار و ثبت احوال (در وزارت کشور) تنها به ثبت وقایع چهارگانه (تولد، فوت، ازدواج و طلاق) که یکی از وظایف مندرج در قانون بود، پرداخت و هر چند طی سالهای ۱۳۱۲ تا ۱۳۱۴ پیشنهادهایی برای انجام سرشماری نفوس تهیه و ارائه شد، لیکن اقدام خاصی صورت نگرفت تا آنکه در دهم خرداد ماه ۱۳۱۸، به منظور

ساسانیان توجه بیشتری به آمار داشتند و امور مالی، کشاورزی، صنعتی و بازرگانی خود را بر اساس آمارها و اطلاعاتی که مأموران سرشماری جمع‌آوری می‌کردند، به انجام می‌رساندند، به گونه‌ای که در زمان خسرو انوشیروان، برای اخذ مالیات سرانه، ضمن انجام سرشماری نفوس، سن افراد و میزان ثروت آنها تعیین می‌شد و حتی میزان محصول درختانی مثل نخل، زیتون و تاک تعیین می‌گردید و بر اساس آن برای افرادی که سن آنها بین ۲۰ تا ۵۰ سال بود، مطابق ثروت و مکتبی که داشتند، مالیات تعیین و آگهی می‌گردید. با این حال مورخان جمعیت ایران را در آزمینه گذشته، هر یک بر اساس شواهد و مدارک مخصوص، با ارقام متفاوتی بیان کرده‌اند و با توجه به وسعت ایران باستان و تغییراتی که در اثر حوادث سیاسی و جنگها در مرزهای کشور به وجود می‌آمده است، در این آثار و نوشته‌ها کمتر برآوردی در مورد جمعیت سراسر کشور وجود دارد و اکثراً به ذکر جمعیت شهرهای معروف و مشهور اکتفا شده است.

* مشاور مرکز آمار ایران

هدف این بود که در مرحله اول از شهرها سرشماری به عمل آید و پس از کسب تجربه کافی، مناطق روستایی زیر پوشش کامل سرشماری قرار گیرد. لیکن به علت وقوع جنگ جهانی دوم و دخالت بیگانگان در کشور و بروز وقایع سوم شهریور ۱۳۲۰، این هدف تحقق نیافت و سرشماری کلیه نقاط کشور را در بر نگرفت و در سوم شهریور ۱۳۲۰ متوقف ماند.

مقدمات اجرای اولین سرشماری عمومی نفوس در کشور

در سال ۱۳۲۸، اعتبار انجام اولین سرشماری عمومی نفوس در قالب برنامه هفت ساله سازمان برنامه، از تصویب مجلس شورای ملی گذشت و در اسفند ماه ۱۳۳۱، «صندوق مشترک سازمان همکاری آمار» تشکیل گردید و به دنبال آن در ۲۸ فروردین ۱۳۳۲ قانون آمار و سرشماری از تصویب مجلس گذشت و «اداره آمار و سرشماری» به عنوان واحدی از اداره کل آمار و ثبت احوال تأسیس شد و از ۱۵ اردیبهشت سال ۱۳۳۲ آغاز به کار کرد. لیکن با توجه به کودتای ۲۸ مرداد ۱۳۳۲ و وقایع سیاسی دیگری که در پی آن اتفاق افتاد، تحرک و تفکر عمیقی که در ارتباط با تولید آمار صحیح و آموزش علم آمار به وجود آمده بود، متوقف شد و یا به کندی گرایید. با این حال، بر اساس قانون مزبور در سال ۱۳۳۳ از شهرهای: آبادان، خرمشهر و کاشان و در سال ۱۳۳۴ از شهرهای: ارومیه، سبزوار، زابل و دشت میشان (دشت آزادگان)، به طور آزمایشی سرشماری به عمل آمد.

اجرای اولین سرشماری عمومی کشور در آبان ماه ۱۳۳۵

در تیرماه ۱۳۳۴ «اداره آمار و سرشماری» از اداره کل آمار و ثبت احوال منتزع و به «اداره آمار عمومی» تغییر نام یافت و نام اداره کل آمار و ثبت احوال نیز به «اداره کل ثبت احوال» اصلاح گردید. به دنبال این تحول، «قانون آمار و سرشماری»، با سازمانی جدید در ۱۵ اسفند ۱۳۳۴ از تصویب مجلس گذشت و در ۲۲ اسفند ۱۳۳۴، متن آن برای اجرا، به دولت ابلاغ شد.

به موجب قانون آمار و سرشماری، سازمان مزبور از اول سال ۱۳۳۵ به نام «اداره کل آمار عمومی» نامیده شد و مبادرت به انجام اولین سرشماری عمومی نفوس کشور کرد. در این سرشماری جمعاً از وجود ۲۶۸۳۶ نفر از مأموران و کارمندان دولت، که برای امر سرشماری تعلیم کافی دیده بودند، استفاده به عمل آمد. اغلب مأموران سرشماری و سرپرستان آنان از بین معلمین مدارس و یا دانش‌آموزان سالهای پنجم و ششم متوسطه انتخاب شده بودند. سرشماری در دهم آبان ماه ۱۳۳۵ آغاز شد و طبق برنامه تا روز ۲۵ آبان ماه در کلیه نقاط کشور به اتمام رسید و نتایج کامل آن در قالب ۱۱۹ جلد

تعیین تعداد واقعی جمعیت، برای اولین بار قانون سرشماری در ۷ ماده و ۲ تبصره از تصویب مجلس شورای ملی گذشت و اداره کل ثبت احوال به اداره کل آمار و ثبت احوال تغییر یافت.

به موجب ماده ۶ این قانون، به وزارت کشور اجازه داده شده بود که «برای وضع مقررات و تصویب برگ(ها) و نظامات و بررسی فنی در امر سرشماری و آمار، شورای دائمی تشکیل دهد و برای ترتیب سازمان و وظایف شورای نامبرده و تمرکز اطلاعات مربوط به رشته‌های مختلف آمار و اجرای سرشماری، آیین‌نامه‌های لازم را تنظیم و پس از تصویب هیئت وزیران به موقع اجرا گذارد».

بر اساس این قانون و به موجب ماده مزبور، گام بلند دیگری در جهت توسعه و پیشرفت امر آمار برداشته شد و آیین‌نامه شورای عالی آمار و سرشماری تدوین گردید و در جلسه مورخ ۲۲ اردیبهشت ۱۳۲۰ از تصویب هیئت وزیران گذشت ولی به علت وقوع جنگ جهانی دوم و دخالت بیگانگان در کشور و بروز وقایع شهریور ۱۳۲۰ و وجود عوامل دیگر، اجرای این آیین‌نامه به تأخیر افتاد و تا دیماه ۱۳۲۵ این شورا تشکیل نگردید. به موجب ماده ۴ آیین‌نامه مزبور، ریاست عالی شورا با وزیر کشور و ریاست فنی آن با رئیس اداره کل آمار و ثبت احوال بود و محل شورا و دبیرخانه آن نیز در اداره کل آمار و ثبت احوال تعیین گردید.

اجرای اولین سرشماری در شهرهای ایران

بر اساس قانون سرشماری مصوب خرداد ماه ۱۳۱۸، انجام سرشماری نفوس در کشور و اجرای مرحله اول آن در شهرها، مدنظر قرار گرفت و طبق نظر شورای عالی آمار مقرر گردید که قبل از اجرای سرشماری عمومی، یکی از نقاط کشور به عنوان آزمایش سرشماری شود. لذا شهر کاشان و حومه آن به این منظور انتخاب شد و در تیر ماه ۱۳۱۸ از آن سرشماری به عمل آمد و با استفاده از تجارب این آمارگیری، در اسفندماه ۱۳۱۸، شهر تهران سرشماری شد و پس از آن از پنجم مهرماه الی شانزدهم اسفندماه ۱۳۱۹ به ترتیب از شهرهای: تبریز، مشهد، اردبیل، اصفهان، همدان، شیراز، کرمانشاه، کرمان، یزد، بندرانزلی، رشت (جمعاً ۱۱ شهر) و از ۲۸ تیرماه لغایت سوم شهریورماه ۱۳۲۰ از شهرهای: اردستان، دماوند، قزوین، قم، گلپایگان، قوچان، فیروزکوه، نائین، ساوه، الیگودرز، بجنورد، محلات، زنجان، رفسنجان، سمنان، خوانسار، فریدن، زرنکerman، دامغان، اراک، گنبدکاووس و شاهرود (جمعاً ۲۲ شهر)، به تدریج و به ترتیبی که ذکر شد، جمعاً از ۳۵ شهر کشور سرشماری به عمل آمد، سرشماری از هر شهر، در محدوده‌ای که تا شعاع ۶ کیلومتری از مرکز شهر ادامه داشت، در یک روز معین که تعطیل عمومی اعلام می‌شد، انجام گردید و از همکاری حدود ۲۰ هزار نفر از کارمندان سازمانهای مختلف دولتی برای انجام آن استفاده به عمل آمد. در مجموع، در ۳۲ شهر از ۳۵ شهر مزبور (غیر از شهرهای: فیروزکوه، خوانسار و گنبدکاووس)، جمعاً ۲۲۳۲۸۹۷ نفر جمعیت شهری سرشماری شده است.

در سرشماری سال ۱۳۴۵، که مانند سرشماری سال ۱۳۳۵ با روش دوزور انجام گرفت، جمعاً ۸۵۱۲۸ نفر مأمور سرشماری و سرپرست واحدهای سرشماری شرکت داشتند و علت کاهش یافتن تعداد مأموران، اتخاذ روش مناسب و ازدیاد مدت سرشماری به ۲۰ روز بود. براساس این سرشماری در آبان ماه سال ۱۳۴۵ کل جمعیت ساکن و غیر ساکن کشور برابر ۲۵۷۸۸۷۲۲ نفر گزارش شده است که ۲۵۰۷۸۹۲۳ نفر آنها جمعیت ساکن، ۲۴۴۱۴۱ نفر جمعیت متحرک و ۴۶۵۶۵۸ نفر جمعیت عشایری بوده است. در جمعیت ساکن تعداد مردان ۱۲۹۸۱۶۶۵ نفر و تعداد زنان ۱۲۰۹۷۲۵۸ نفر و نسبت جنسی ۱۰۷/۳ نفر مرد در مقابل ۱۰۰ نفر زن بود. در این سرشماری جمعیت مناطق شهری (شهرنشین) ۹۷۹۴۲۴۶ نفر (۳۹ درصد) و جمعیت مناطق روستایی (ساکن) ۱۵۲۸۴۶۷۷ نفر است. جمعیت نسبی در هر کیلومتر مربع کشور ۱۵/۶۵ نفر و متوسط تعداد افراد در خانوارهای معمولی کل کشور ۵ نفر و در نقاط شهری ۴/۹ نفر بوده است.

اجرای سومین سرشماری عمومی نفوس و مسکن

در آبان ماه ۱۳۵۵

برنامه ریزی و تهیه مقدمات اجرای سومین سرشماری عمومی نفوس و مسکن کشور، که شامل بررسی تجربیات سرشماریهای گذشته و تعیین نیازهای اساسی دستگاههای مسئول کشور و در نهایت تهیه طرح مقدماتی سرشماری می‌گردید، از ابتدای سال ۱۳۵۴ در مرکز آمار ایران آغاز شد و در آبان ماه همین سال، طرح مقدماتی سرشماری در تمام نقاط شهری و روستایی چهار شهرستان نمونه (لنگرود، میناب، ایذه و سمنان) و در بخشهایی از دو شهر بزرگ (تهران و اصفهان)، برای آزمایش طرح، به مرحله اجرا گذاشته شد و با استفاده از این آزمایش، در فرمها، سئوالات، پرسشنامه‌ها و دستورالعملهای فنی و اجرایی، اصلاحات لازم به عمل آمد و در نهایت طرح اصلی سرشماری عمومی نفوس و مسکن ۱۳۵۵، از ۸ تا ۲۸ آبان ماه ۱۳۵۵ در شانزده هزار حوزه محل سکونت خانوارهای ساکن در نقاط شهری و روستایی و ۶۰۰ حوزه ویژه خانوارهای غیرساکن (جمعیتهای متحرک و ایلات و عشایر غیرساکن) با مشارکت بیش از ۳۰ هزار نفر از مسئولان و مأموران سرشماری در سراسر کشور، اجرا گردید.

نتایج زودرس این سرشماری، با هدف کلی ارائه سریع نتایج کلی سرشماری به مسئولان و علاقمندان، بر اساس روش نمونه‌گیری ۵ درصد به فوریت استخراج و به فاصله حدود ۱۶ ماه از پایان زمان اجرا، در قالب ۲۵ جلد نشریه (کل کشور، تهران بزرگ و ۲۳ جلد نشریه استانی)، چاپ و منتشر شد. برای طبقه‌بندی اطلاعات، استخراج و انتشار نتایج سرشماری عمومی نفوس و مسکن ۱۳۵۵ برای اولین بار برخی از امور محاسبات مقدماتی، کار بازبینی اطلاعات سرشماری و کدگذاری پرسشنامه‌ها، به مناطق آماری (شعب مرکز آمار ایران در مراکز استانهای کشور) سپرده شد. لیکن عملیات داده آمایی و استخراج اطلاعات مانند سرشماری قبل در مرکز انجام گرفت و

نشریه آماری مربوط به ۱۱۹ حوزه سرشماری کشور و همچنین خلاصه‌ای از سرشماری عمومی کل کشور در دو جلد که جلد اول آن شامل اطلاعاتی از تعداد سکنه: کشور، استانها، حوزه‌های سرشماری، دهستانها، شهرها و دهات و جلد دوم آن حاوی اطلاعاتی راجع به مشخصات جمعیت و خانوار: کشور، استانها، مناطق شهرنشین و ده‌نشین و حوزه‌های سرشماری بود، در نشریات مستقل به هر یک از زبانهای فارسی و انگلیسی منتشر شد.

به موجب این سرشماری در آبان ماه ۱۳۳۵ جمعیت کل ایران در قالب ۳۹۸۵۶۸۰ خانوار برابر ۱۸۹۵۴۷۰۴ نفر بوده است که از این عده، تعداد ۹۶۴۴۹۴۴ نفر آنها مرد و ۹۳۰۹۷۶۰ نفر بقیه زن بوده‌اند. جمعیت نسبی در هر کیلومتر مربع کشور ۱۱/۵ نفر و بعد خانوار در کل کشور ۴/۴ نفر، در نقاط شهری ۴/۳ نفر و در نقاط روستایی ۴/۴ نفر و نسبت جنسی ۱۰۴ نفر مرد در مقابل ۱۰۰ نفر زن بوده است. در این سرشماری، جمعیت شهرنشین ۵۹۵۳۵۶۳ نفر (۳۱/۴ درصد) و جمعیت ده‌نشین ۱۳۰۰۱۱۴۱ نفر گزارش شده است که از جمعیت ده‌نشین، تعداد ۲۴۳۱۹۷ نفرشان را قبایل مهاجر و یا افرادی که اقامتگاه دائمی نداشته‌اند، تشکیل می‌داده‌اند.

اجرای دومین سرشماری عمومی نفوس و مسکن

در آبان ماه ۱۳۴۵

با گذشت زمان اداره کل آمار عمومی نیز، با محدودیتهای مالی و پرسنلی که داشت قادر به تامین نیازهای آماری کشور نبود، لذا به منظور تأمین احتیاجات آماری کشور، در پی ریزی طرحهای گوناگون اقتصادی، اجتماعی و عمرانی، لایحه تأسیس مرکز آمار ایران به وسیله دولت تهیه و در تیر ماه ۱۳۴۴ به تصویب مجلسین رسید. به موجب این قانون، اداره کل آمار عمومی از وزارت کشور منتزع و به نام «مرکز آمار ایران» وابسته به سازمان برنامه، مسئول انجام سرشماریهای عمومی و آمارگیریهای نمونه‌ای در زمینه‌های اجتماعی و اقتصادی گردید و در شهریور ماه سال ۱۳۴۴ رسماً تأسیس شد. با تصویب و اجرای قانون تأسیس مرکز آمار ایران و تصویب نامه‌های منبعث از آن، جمع‌آوری اطلاعات آماری، به طور کلی در این مرکز متمرکز و فعالیتهای آماری مختلف اجتماعی و اقتصادی توسط آن آغاز شد. طرح تهیه شده برای انجام دومین سرشماری عمومی نفوس، که اطلاعات مربوط به مسکن خانوار نسبت به سرشماری سال ۱۳۳۵ به صورت گسترده‌تری در آن ملحوظ شده بود، به طور مقدماتی در دو شهرستان مراغه و سبزواران (جیرفت) به مورد آزمایش گذاشته شد و در نهایت سرشماری عمومی نفوس و مسکن در تمام نقاط کشور اعم از نقاط شهری و یا نقاط روستایی و تمام جمعیت کشور اعم از جمعیت ساکن و جمعیت متحرک، تحت پوشش قرار گرفت و از هشتم آبان ماه لغایت بیست و هفتم آبان ماه ۱۳۴۵، جمعاً به مدت ۲۰ روز، به انجام رسید و نتایج آن در قالب ۱۴۶ نشریه شهرستانی، ۲۱ نشریه استانی و یک نشریه کل کشور که تمام آنها تماماً به دو زبان فارسی و انگلیسی تهیه شده بود، چاپ و منتشر گردید.

تمام‌شماری از جمعیت کشور در مهر ماه ۱۳۷۰

با توجه به افزایش غیرقابل انتظار جمعیت کشور بین سالهای ۱۳۵۵ تا ۱۳۶۵، که لزوم آگاهی از روند تغییرات جمعیت کشور پس از سال ۱۳۶۵ را ضرورت می‌بخشید و نیز وجود جابجاییهای عمده جمعیتی ناشی از جنگ تحمیلی، که چارچوبهای آماری حاصل از سرشماری عمومی نفوس و مسکن ۱۳۶۵ را دستخوش دگرگونیهای بزرگ و غیرقابل اغماض کرده بود، نظام برنامه‌ریزی کشور و به تبع آن مرکز آمار ایران را بر آن داشت که در زمانی کوتاه‌تر از فواصل قانونی ده ساله برای انجام سرشماری، به انجام یک تمام‌شماری از جمعیت کشور تحت عنوان «طرح آمارگیری جاری جمعیت ۱۳۷۰» اقدام کند.

در این طرح برای اولین بار در کشور، سرشماری کامل جمعیت با تکمیل پرسشنامه‌های به نام «پرسشنامه عمومی خانوار» با یک آمارگیری نمونه‌ای و تکمیل «پرسشنامه تفصیلی خانوار»، که فقط ۱۰ درصد خانوارهای کشور را در بر می‌گرفت همراه گردید و به طور همزمان اجرا شد.

عملیات میدانی طرح مزبور طبق برنامه زمانبندی شده به طور همزمان از بیستم شهریور تا دهم مهرماه ۱۳۷۰ در سراسر کشور به انجام رسید و در انجام آن سازمان برنامه و بودجه استانها، مراکز تربیت معلم سراسر کشور، دستگاههای ارتباط جمعی و سایر سازمانها و مؤسسات دولتی و نهادهای انقلاب اسلامی، با مرکز آمار ایران همکاریهای ارزنده‌ای معمول داشتند.

نتایج حاصل از تمام‌شماری و تکمیل پرسشنامه عمومی خانوار در طرح آمارگیری جاری جمعیت ۱۳۷۰، براساس تقسیمات کشوری و بر حسب هر یک از شهرستانها، استانها و کل کشور، چاپ و منتشر شده است. براساس این تمام‌شماری جمعیت کشور در مهرماه ۱۳۷۰، در قالب ۱۰۷۸۷۲۲۷ خانوار برابر ۵۵۸۳۷۱۶۳ نفر بود که از این عده ۲۸۷۶۸۴۵۰ نفر مرد و ۲۷۰۶۸۷۱۳ نفر زن بوده است. نسبت جنسی ۱۰۶/۳ نفر مرد در مقابل ۱۰۰ نفر زن، تراکم نسبی جمعیت ۳۳/۸۸ نفر در هر کیلومتر مربع، تعداد جمعیت نقاط شهری ۳۱۸۳۶۵۹۸ نفر (۵۷/۰۲ درصد) و جمعیت نقاط روستایی ۲۳۶۳۶۵۹۱ نفر است.

مقدمات اجرای پنجمین سرشماری عمومی نفوس

و مسکن کشور در آبان ماه ۱۳۷۵

انجام سرشماری عمومی نفوس و مسکن، طبق قانون هر ده سال یک بار به عهده مرکز آمار ایران گذاشته شده است و در این راستا مرکز آمار ایران موظف شد پنجمین سرشماری عمومی نفوس و مسکن را در آبان ماه ۱۳۷۵ به انجام رساند.

برای انجام سرشماری به مطلوبترین وجه آن، مرکز آمار ایران مبادرت به تهیه برنامه زمانبندی فعالیتهای مختلف سرشماری نمود و از تاریخ اول آبان ماه سال ۱۳۷۳ با تشکیل ستاد سرشماری عمومی نفوس و مسکن کشور و

کار انتشار نتایج براساس تقسیمات سیاسی کشور در قالب ۱۶۳ جلد نشریه شهرستانی و ۲۳ جلد نشریه استانی و یک جلد نشریه کل کشور، که تمام آنها تماماً به دو زبان فارسی و انگلیسی تهیه شده بود، به انجام رسید.

براساس نتایج حاصل از این سرشماری، در آبان ماه سال ۱۳۵۵ جمعیت کل کشور، در قالب ۶۷۱۱۶۲۸ خانوار، برابر ۳۳۷۰۸۷۴۴ نفر بوده است که تعداد ۱۷۳۵۶۳۴۷ نفر مرد و ۱۶۳۵۲۳۹۷ نفر بقیه زن بوده‌اند و نسبت جنسی، ۱۰۶ نفر مرد در مقابل ۱۰۰ نفر زن بوده است. در این سرشماری جمعیت ساکن در نقاط شهری ۱۵۸۵۴۶۸۰ نفر (۴۷ درصد) و جمعیت نقاط روستایی ۱۷۸۵۴۰۶۴ نفر و تراکم جمعیت ۲۰/۴۵ نفر در کیلومتر مربع تعیین شده است.

اجرای چهارمین سرشماری عمومی نفوس و مسکن

کشور در مهرماه ۱۳۶۵

مقدمات اجرای چهارمین سرشماری عمومی نفوس و مسکن کشور، که در عین حال اولین سرشماری نفوس در نظام جمهوری اسلامی ایران به شمار می‌رفت، از نیمه دوم سال ۱۳۶۱ فراهم گردید و با شناخت نیازهای اساسی دستگاههای مسئول کشور، اولین قدمها برداشته شد و طرح مقدماتی سرشماری تهیه گردید و به طور آزمایشی در تمام نقاط شهری و روستایی محدوده جغرافیایی سه شهرستان: آستانه اشرفیه از استان گیلان، سراوان از استان سیستان و بلوچستان و شادگان از استان خوزستان و نیز چند حوزه نمونه در هر یک از استانهای دیگر به مرحله اجرا درآمد و با استفاده از نتایج حاصل از آزمایش سرشماری، پرسشنامه‌ها، فرمها و دستورالعملهای فنی و اجرایی، مورد تجدید نظر قرار گرفت و بر اساس آن طرح نهایی سرشماری تهیه شد و عملیات اجرایی سرشماری علی‌رغم جنگ تحمیلی عراق علیه ایران، محاصره اقتصادی و مضیقه‌های ناشی از هر یک، به حول و قوه الهی به طور همزمان در تمام نقاط کشور، و مشابه سرشماریهای گذشته به روش دوزور، از تاریخ ۱۶ تا ۳۰ مهرماه ۱۳۶۵ با همکاری و مشارکت سازمان برنامه و بودجه، مراکز تربیت معلم کشور و سایر سازمانها و مؤسسات دولتی و نهادهای انقلاب اسلامی، به انجام رسید و نتایج حاصل از اجرای آن بر اساس تقسیمات کشوری در قالب ۱۹۵ نشریه شهرستانی، ۲۴ نشریه استانی و یک نشریه کل کشور چاپ و منتشر گردید.

نتایج حاصل از اجرای چهارمین سرشماری عمومی نفوس و مسکن نشان می‌دهد که جمعیت کشور ایران در مهرماه ۱۳۶۵، در قالب ۹۶۷۳۹۳۱ خانوار، برابر ۴۹۴۴۵۰۱۰ نفر بوده است. در این سرشماری تعداد مردان ۲۵۲۸۰۹۶۱ نفر و تعداد زنان ۲۴۱۶۴۰۴۹ نفر، نسبت جنسی ۱۰۴/۶ نفر مرد در مقابل ۱۰۰ نفر زن و جمعیت نسبی در هر کیلومتر مربع ۳۰/۰ نفر می‌باشد. جمعیت ساکن در نقاط شهری ۲۶۸۴۴۵۶۱ نفر (۵۴/۲۹ درصد) و جمعیت نقاط روستایی ۲۲۳۴۹۳۵۱ نفر است.

ایجاد گروههای تخصصی و فنی، همراه با کمیته‌های کاری مختلف، مقدمات اجرایی کار را فراهم نمود.

از اسفند ماه ۱۳۷۳، با مکاتبه با وزارتخانه‌ها و سازمانهای مختلف، نیازهای آماری جمع‌آوری و تا آنجا که جنبه چارچوبی داشت و می‌توانست در زمره اهداف سرشماری قرار گیرد، در تدوین نهایی پرسشنامه‌ها مورد توجه و عمل قرار گرفت و طرح آزمایش سرشماری عمومی نفوس و مسکن ۱۳۷۵ با هدف سنجش کلیه جنبه‌های آن، به خصوص در زمینه‌های:

- طرح موضوعی و اقلام آماری
- طراحی فرمها و پرسشنامه‌های سرشماری
- به هنگام بودن نقشه‌ها و مناسب بودن محدوده جغرافیایی کار مامور سرشماری
- سازمان سرشماری و سازماندهی نیروها
- روشهای تامین و تجهیز نیروی انسانی و تدارکات سرشماری
- مورد تصویب ستاد سرشماری عمومی نفوس و مسکن کشور قرار گرفت و به مرحله اجرا درآمد.

عملیات اجرایی آزمایش سرشماری در اول آبان ماه ۱۳۷۴ در محدوده کوچکی (یک حوزه آماری) از شهر مرکزی ۲۱ استان، محدوده کامل شهر گرمی از استان اردبیل و تمام نقاط شهری و روستایی از محدوده کامل پنج شهرستان: گرمسار از استان سمنان، فیروزآباد از استان فارس و آبادان و خرمشهر و دشت آزادگان از استان خوزستان، آغاز گردید و در ۲۱ آبان ماه ۱۳۷۴ خاتمه یافت.

عملیات بازبینی فنی پرسشنامه‌ها و کدگذاری آنها در مراکز شهرستانهای مزبور و داده‌آمایی و استخراج اطلاعات در مرکز استان مربوط انجام پذیرفت. آمار و اطلاعات شهرها، و شهرستانهای به دست آمده در اختیار مسئولان قرار گرفت و نتایج حاصل از آزمایش طرح، بر اساس اهدافی که از پیش تعیین شده بود، توسط گروهها و کمیته‌های تخصصی و ایسته به ستاد سرشماری کشور، در نهایی کردن زمینه‌های مختلف طرح، مد نظر و عمل قرار گرفت.

اهداف اجرای پنجمین سرشماری عمومی نفوس و مسکن کشور در سال ۱۳۷۵

در هر سرشماری و همچنین در این سرشماری، دو هدف عمده مد نظر قرار داشته است. اول، آگاهی و دستیابی به اطلاعات آماری مورد نظر در سطح کوچکترین واحد جغرافیایی کشور. دوم، دستیابی به چارچوبهای پایدار و مناسب آماری به گونه‌ای که تا سرشماری بعدی، تامین نیازهای چارچوبی آمارشناسان برای ساخت زیرجامعه‌های مختلف جهت انجام انواع آمارگیریهای نمونه‌ای و بررسیهای آماری، ممکن گردد. با توجه به این اهداف، اهداف تفصیلی این سرشماری به شرح زیر تعیین شد:

- ترکیب سنی و جنسی جمعیت
- تعداد انواع خانوارها و بعد آن
- برای کلیه افراد خانوار:
  - سن
  - جنس
  - وضع اقامت
  - دین
  - تابعیت

برای اعضای حاضر و غایب موقت خانوارها:

- وضع مهاجرت طی ۱۰ سال گذشته
- محل اقامت قبلی

برای افراد ۶ ساله و بیشتر:

- وضع سواد
- وضعیت تاهل

برای افراد ۱۰ ساله و بیشتر:

- وضع فعالیت در ۷ روز گذشته
- اشتغال و بیکاری
- شغل و وضع شغلی
- مدت بیکاری
- وضع زناشویی

برای تمام خانوارها:

- فهرست خانوارهایی که طی ۱۲ ماه گذشته واقعه فوت در آنها اتفاق افتاده است و سن و جنس متوفی

- وجود فرد معلول و نوع معلولیت در افراد خانوار

- تعیین روابط ایلی و عشیره‌ای خانوار، در جامعه خانوارهای عشایری کوچنده

برای خانوارهای معمولی ساکن:

- نوع سوخت مصرفی خانوار برحسب ایجاد گرما و یخت و یز
- منابع عمده تامین آب مصرفی خانوار بر حسب آشامیدنی و سایر مصارف
- نوع واحد مسکونی خانوار و نحوه تصرف
- تعداد اتاق در اختیار خانوار

• وجود یا عدم وجود رادیو و تلویزیون در خانوار

• امکانات تسهیلات موجود در واحد مسکونی، شامل: آب لوله‌کشی، برق، گاز لوله‌کشی، تلفن، کولر، حرارت مرکزی، حمام، آشپزخانه و ...

• تعداد خانوارهای ساکن در یک واحد مسکونی و کل اتاقهای واحد مسکونی

• نوع اسکلت، مصالح عمده و سال اتمام بنای واحد مسکونی

علاوه بر آنچه گفته شد، این سرشماری دو هدف عمده ملی و اساسی دیگر را تعقیب می‌کند که از ویژگیهای اصلی این سرشماری است:

اول: تهیه کد پستی ۱۰ رقمی، برای هر مکان، در محدوده جغرافیایی کشور
دوم: تهیه کد ملی، برای هر فرد ایرانی، از تمام اقشار کشور

این دو هدف، همراه با این تصمیم که اطلاعات سرشماری با استفاده از ماشینهای «علامتخوان» استخراج و نتایج در حداقل زمان ممکن منتشر شود، از تصمیماتی بود که پس از اجرای آزمایش سرشماری اتخاذ شد و نیروی زیادی صرف طراحی پرسشنامه‌های مخصوصی شد که از یک طرف شبیه پرسشنامه‌های معمول قابل عمل برای مأموران سرشماری باشد و مشکلات اجرایی آن به حداقل کاهش یابد و زمینه‌های خطا برطرف شود یا در حد قابل قبول قرار گیرد و از طرف دیگر به گونه‌ای باشد که پرسشنامه‌ها مستقیماً توسط ماشینهای علامتخوان خوانده شوند تا علائم حاصل از اطلاعات سرشماری سریعاً داده‌آمایی گردد.

پرسشنامه‌ها با ملحوظ داشتن اهداف مذکور طراحی شد و چندین بار از نظر اجرایی و بارها از نظر امور استخراج مورد آزمایش قرار گرفت و نهایی شد.

روش اجرای سرشماری عمومی نفوس و مسکن ۱۳۷۵ و زمان اجرای آن

سرشماریهای نفوس معمولاً به یکی از دو روش زیر انجام می‌شود، یا جمعیت را به مکانی که مورد شمارش قرار گرفته است منتسب می‌کنند و این روش را «دوفاکتو» گویند. در این روش، سرشماری فقط در یک روز که معمولاً روز تعطیل هفتگی است، انجام می‌شود. تمام فعالیتهای عادی متوقف شده و سراسر کشور برای اجرای سرشماری بسیج می‌گردد و همه ملزم به حضور در محل اقامت خود شده و هیچ جابه‌جایی صورت نمی‌گیرد مگر به ندرت و آن هم در شرایط خاص و اضطراری. طبیعی است که اجرای سرشماری با روش دوفاکتو محدودیتهای زیادی دارد و اطلاعات آماری محدودی را با این روش می‌توان جمع‌آوری کرد. در کشور همسایه ما ترکیه، سرشماری با این روش صورت می‌گیرد.

روش دیگر سرشماری به طریقه «دووزر» است. در این روش جمعیت قانونی کشور به دست می‌آید. به این معنی که خانوار و اعضای آن در محل

اقامت معمولی خود شمارش شده و افراد غایب موقت خانوار، به محل اقامت معمول خود منتسب می‌شوند. سرشماری با این روش، هیچ محدودیتی برای خانوار و اعضای آن به وجود نمی‌آورد. جامعه فعالیت و جنب و جوش معمول خود را دارد و سرشماری در وضعیت عادی و معمولی جامعه صورت می‌پذیرد.

تمام سرشماریهای عمومی نفوس کشور با روش دووزر صورت گرفته و سرشماری عمومی نفوس و مسکن ۱۳۷۵ نیز با همین روش از اول لغایت ۲۵ آبان ماه ۱۳۷۵ در سراسر کشور به اجرا درآمد.

پوشش سرشماری، وسعت کار و سازمان اجرایی آن

سرشماری به مفهوم شمارش کامل واحدهای موردنظر در جامعه مورد بررسی است. برای اینکه این شمارش به صورت کامل انجام گیرد باید محدوده جغرافیایی مربوط به این واحدها به طور کامل شناسایی و برای کسب اطلاعات لازم مورد مراجعه قرار گیرد.

در سرشماری عمومی نفوس و مسکن ۱۳۷۵، همانند تمام سرشماریهای مشابه قبلی، محدوده جغرافیایی کشور به واحدهای کوچک و نسبتاً همگنی به نام حوزه آماری تقسیم شده است. هر حوزه آماری محدوده فعالیت یک مأمور سرشماری را تشکیل می‌دهد. برای انجام این امر از آخرین نقشه‌های به‌هنگام شده شهری و روستایی، که آخرین تقسیمات رسمی کشور تا مقطع آخر اردیبهشت ماه ۱۳۷۵ در آن ملحوظ شده، استفاده به عمل آمد و در این راستا ۴۱۱۷ ورق نقشه شهری به صورت ۱۵۹۸۰ قطعه نقشه حوزه آماری شهری و ۲۶۱۰ ورق نقشه روستایی به صورت ۹۷۳۳ قطعه نقشه حوزه روستایی آماده و تحویل همین تعداد مأمور سرشماری شهری و روستایی شد و برای آنکه پوشش سرشماری کامل شود، مقرر شد مأموران سرشماری شهری و روستایی، در محدوده حوزه مورد عمل خود، هر کجا به خانوارهایی برخوردند که سرینه ثابتی ندارند از آنها سرشماری به عمل آورند و سرشماری از خانوارهای عشایری کوچنده نیز، در قالب سازمان خاصی که برای ۱۷ استان محل تردد آنها در نظر گرفته شده بود، به ۲۵۰ نفر مأمور سرشماری خانوارهای غیرساکن سپرده شد. همچنین سرشماری از خانوارهای نمایندگان سیاسی ایران مقیم خارج از کشور نیز از طریق مجاری اداری صورت پذیرفت.

سازماندهی اجرایی این سرشماری در قالب ۲۶ استان و تهران بزرگ طراحی شد و عملیات میدانی سرشماری توسط:

- ۲۵۹۶۳ نفر مأمور سرشماری
- ۷۲۸۸ نفر مسئول گروه
- ۱۱۲۰۸ نفر بازبین فنی

علامتخوان (O.M.R)، اطلاعات پرسشنامه‌های خانوار به رایانه‌ها منتقل گردید. این اطلاعات پس از طی مراحل: ویرایش آدرس و ردیف، ویرایش موضوعی و بررسی کمتی اطلاعات را پشت سر خواهد گذاشت و به مرحله جدولگیری و سپس بازبینی کارشناسی جداول و انتشار خواهد رسید. هم اکنون نتایج حاصل از اجرای سرشماری هر یک از استانها در مراحل نهایی پردازش اطلاعات و انتشار قرار دارد و مقرر است در اوایل سال ۱۳۷۶، انتشار مکانیزه اطلاعات تفصیلی حاصل از اجرای سرشماری عمومی نفوس و مسکن ۱۳۷۵، از طریق مرکز اطلاع‌رسانی مرکز آمار ایران انجام پذیرد و امید است انتشار سنتی اطلاعات تفصیلی در قالب نشریات شهرستانی، استانی و کل کشور در طول سال ۱۳۷۶ انجام شود.

معمولاً پس از اجرای سرشماری عمومی نفوس، نتایج مقدماتی سرشماری با استفاده از گزارش مأموران اجرایی و نتایج زودرس با استفاده از درصد محدودی از کل پرسشنامه‌ها (مثلاً ۵ درصد)، تهیه و منتشر می‌شود. در سرشماری عمومی نفوس و مسکن ۱۳۷۵، نتایج مقدماتی با استفاده از گزارش بازبینان فنی، که تمام پرسشنامه‌های مأموران سرشماری را بازبینی و رفع نقص می‌نمایند، تهیه و در دی ماه ۱۳۷۵ از طریق جراید منتشر شد و از تهیه و ارائه نتایج زودرس، به دلیل آماده شده کل نتایج سرشماری در اوایل سال ۱۳۷۶، خودداری گردید.

به موجب نتایج مقدماتی حاصل از سرشماری، جمعیت کشور در آبان ماه ۱۳۷۵ در قالب ۱۲۳۶۸۴۱۳ خانوار برابر ۵۹۲۶۰۰۰۰ نفر بوده است که از این تعداد ۳۰۰۶۴۰۳۲ نفر (حدود ۵۱ درصد) مرد و ۲۹۱۹۵۹۶۸ نفر (حدود ۴۹ درصد) زن می‌باشد. نسبت جنسی برابر ۱۰۳ نفر مرد در مقابل ۱۰۰ نفر زن است و بعد خانوار برابر ۴٫۷۹ نفر است.

• ۷۶۲ نفر سرپرست بازبینی

• ۱۴۹۸ نفر کارشناس مسئول فنی و اجرایی

• ۱۰۲۰۹ نفر راننده، همراه با ۱۰۲۰۹ دستگاه اتومبیل

• ۳۹۹ نفر سایر رده‌ها

جمعاً توسط ۵۷۳۲۷ نفر نیروی صف به انجام رسید و کار توسط ۳۱۹۶ نفر مدیران و اعضای ستاد سرشماری شهرستانها ۹۳۶ نفر مدیران و اعضای ستاد سرشماری استانها، هدایت و نظارت شد و سرشماری در کل توسط ۶۱۴۵۹ نفر به انجام رسید.

استخراج اطلاعات سرشماری و ارائه نتایج

همان طور که در طرح سرشماری پیش‌بینی شده بود و در سرشماری آزمایشی سال ۱۳۷۴ نیز مورد عمل واقع گردید، مراحل استخراج اطلاعات سرشماری، به صورت غیرمترکز، در سطح شهرستانها و استانهای کشور به مرحله اجرا درآمد. پس از پایان مراحل اجرایی، کلیه پرسشنامه‌هایی که در مراحل اجرا توسط بازبینان فنی بازبینی و توسط مأموران سرشماری رفع نقص شده بود، در اختیار گروه کدگذاران قرار گرفت. مراحل کدگذاری و بازبینی کد و سپس علامت زنی و بازبینی علامت، در مراکز اصلی و فرعی ستادهای سرشماری شهرستان انجام پذیرفت. بعد از طی این مراحل پرسشنامه‌ها بسته‌بندی و به مراکز استانهای مربوط انتقال یافت.

در مراکز استان ابتدا فرمها و پرسشنامه‌ها کنترل و آماده‌سازی شد و پس از طی مرحله کنترل و اصلاح قابل جغرافیایی، با استفاده از دستگاههای

مرجع

- [۱] گزارش خلاصه سرشماری عمومی کشور در سال ۱۳۳۵، جلد اول - تعداد و توزیع ساکنین کشور - آمار عمومی، دی ماه ۱۳۳۹
- [۲] گزارش خلاصه سرشماری عمومی کشور در سال ۱۳۳۵، جلد دوم - مشخصات جمعیت و خانوار کشور - آمار عمومی، آبان ماه ۱۳۴۰.
- [۳] نشریه کل کشور سرشماری عمومی نفوس و مسکن آبان ماه ۱۳۴۵ - مرکز آمار ایران، اسفند ماه ۱۳۴۶
- [۴] جزوه درسی آموزش آمار برای کارشناسان و آمارگیران - تألیف بدیع زادگان، ناشر مرکز انفورماتیک دانشگاه ملی ایران، آبان ماه ۱۳۵۴.
- [۵] نشریه کل کشور سرشماری عمومی نفوس و مسکن آبان ماه ۱۳۵۵ - مرکز آمار ایران، دی ماه ۱۳۵۹.
- [۶] نشریه نتایج تفصیلی کل کشور سرشماری عمومی نفوس و مسکن مهرماه ۱۳۶۵ - مرکز آمار ایران، اردیبهشت ماه ۱۳۶۷
- [۷] نشریه اطلاعات تفصیلی کل کشور طرح جاری جمعیت ۱۳۷۰ - مرکز آمار ایران، شهریور ماه ۱۳۷۳.
- [۸] مقدمه نشریه مشخصات عمومی پایان‌نامه‌های کارشناسی ارشد آمار دانشگاهها - تألیف بدیع‌زادگان، ناشر مرکز آمار ایران، ۱۳۷۵.